

Περίληψη :

Το Παντικάπαιον θεωρείται η αρχαιότερη ελληνική αποικία των στενών του Κερτζ. Ιδρύθηκε από Μιλήσιους κατά τον 6ο αι. π.Χ. Οι αρχαίες γραπτές πηγές αναφέρουν την ιστορία της πόλης μέχρι τη Ρωμαϊκή περίοδο. Υπάρχουν πλούσιες αρχαιολογικές μαρτυρίες σχετικά με την πολιτική, κοινωνική, οικονομική, θρησκευτική και πολιτιστική δραστηριότητα της πόλης, ενώ παραδίδεται ότι οι κάτοικοί της ίδρυσαν δική τους αποικία με την ονομασία Τάναϊς. Παρά τις καταστροφές που υπέστη, η πόλη παρέμεινε η σημαντικότερη του βασιλείου του Βοσπόρου.

Γεωγραφική Θέση

Βόρειες ακτές Εύξεινου Πόντου, στενά του Κερτζ, Κριμαϊκή χερσόνησος

Ιστορική Περιοχή

Κιμμέριος Βόσπορος

Διοικητική Υπαγωγή

Βασίλειο του Βοσπόρου

1. Γεωγραφική θέση

Το Παντικάπαιον βρίσκεται στο εσωτερικό του κόλπου των στενών του Κερτζ από την πλευρά της Κριμαίας. Εκεί βρισκόταν μία βάση για αγκυροβόλι πλοίων που διευκόλυνε το διά θαλάσσης εμπόριο. Τα στενά αποτελούσαν επίσης σημαντικό πέρασμα μεταναστευτικών ψαριών. Δυτικά της πόλης υπήρχαν σχεδόν ακατοίκητες γόνιμες στέπες. Το λιμάνι του Παντικάπαιου βρίσκεται στο κεντρικό τμήμα του σύγχρονου [Κερτζ](#). Γεωλογικές έρευνες έδειξαν ότι στο σημείο αυτό υπήρχε παλαιότερα το δέλτα του ποταμού Μελέκ-Τσεσμέ, καθώς και ένας κόλπος. Ήδη από την Αρχαιότητα ο ποταμός μετακινήθηκε βόρεια, σχηματίζοντας το λιμένα. Πλησίον του λιμένα βρισκόταν η αγορά. Η οικιστική περιοχή και τα εργαστήρια βρίσκονταν στις πλευρές του βραχώδους λόφου που υψώνεται 91 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας και ονομάζεται Μιθριδάτης. Στην κορυφή του λόφου υπήρχε η ακρόπολη, καθώς και το παλάτι των ηγεμόνων. Κατά την Αρχαιότητα, η πόλη είχε έκταση 100 εκτάρια. Σήμερα, το μεγαλύτερο μέρος του αρχαίου οικισμού βρίσκεται θαμμένο κάτω από τη σύγχρονη πόλη.

2. Ετυμολογία του γεωγραφικού όρου

Οι σύγχρονοι γλωσσολόγοι ισχυρίζονται ότι η ονομασία της πόλης αντικατοπτρίζει την ιρανική (σκυθική) έκφραση «το πέρασμα των ιχθύων» –μια ονομασία των στενών του Κερτζ–, καθώς το στενό κάποιες εποχές του χρόνου μετατρέπεται σε πέρασμα ψαριών. Υπήρχε, επίσης, ένας ποταμός με το ίδιο όνομα (Παντικάπος, σύγχρονος Μελέκ-Τσεσμέ), κοντά στο δέλτα του οποίου ιδρύθηκε το Παντικάπαιον.¹ Πιθανότατα, λοιπόν, η πόλη δανείστηκε το όνομά της από τον ποταμό.²

3. Χρονολογία ίδρυσης

Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά και ιστορικά δεδομένα, η ελληνική αποικία ιδρύθηκε από Μιλήσιους κατά το δεύτερο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Αποτελεί την αρχαιότερη ελληνική αποικία των στενών του Κερτζ.

4. Ιστορία

Ο [Στράβων](#) παραδίδει μια μικρή αλλά διεξοδική περιγραφή του Παντικάπαιου και της ιστορίας του μέχρι τους Ρωμαϊκούς χρόνους (7.4.4): «Το Παντικάπαιον είναι η μητρόπολη του Βοσπόρου και βρίσκεται στις όχθες της λίμνης Μαιώτιδος [Αζοφική θάλασσα]... Αποτελείται από ένα λόφο, όλες οι πλευρές του οποίου κατοικούνται σε περιφέρεια 20 σταδίων. Ανατολικά βρίσκεται ένας λιμένας και αποβάθρες περίπου τριάντα πλοίων. Επιπλέον η πόλη έχει ακρόπολη. Αποτελεί αποικία Μιλησίων. Επί μακρόν, την πόλη κυβερνούσαν μονάρχες της [δυναστείας](#) του Λεύκωνος, του Σατύρου και του

Παιρισάδη, όπως άλλωστε και όλους τους γειτονικούς οικισμούς στην περιφέρεια νοτίως της λίμνης Μαιώτιδος, έως ότου ο Παιρισάδης παρέδωσε την κυριαρχία του στο Μιθριδάτη. Παρόλο που ονομάζονται τύραννοι, όσοι κυβερνούσαν από τα χρόνια του Παιρισάδη και του Λεύκωνος αποδείχθηκαν αξιόλογοι ηγέτες. Μάλιστα, ο Παιρισάδης λατρευόταν ως θεός. Ο τελευταίος από αυτούς τους μονάρχες ονομαζόταν επίσης [Παιρισάδης](#), αλλά απέτυχε να αντισταθεί στους βαρβάρους που απαιτούσαν ολοένα μεγαλύτερο φόρο, παραδίδοντας την εξουσία στο [Μιθριδάτη Ευπάτορα](#). Το βασίλειο παρέμεινε υποτελές στους Ρωμαίους για το υπόλοιπο της ιστορίας του. Το κυριότερο μέρος του βρίσκεται στην Ευρώπη, ενώ μεγάλο μέρος είναι στην Ασία».

Η γραπτή παράδοση αποδίδει την ίδρυση του Παντικάπαιου στους [Μιλήσιους](#),³ αλλά οι συνθήκες της ίδρυσης αυτής ποικίλλουν. Ο Αθήναιος, ο οποίος παραδίδει χωρία του Εφόρου, αναφέρει ότι οι Μιλήσιοι άποικοι πήραν τη γη από τους γηγενείς [Σκύθες](#).⁴ Ο Στέφανος Βυζάντιος παραδίδει μια παραλλαγή: ο γιος του μυθικού βασιλιά της Κολχίδας Αιήτη έλαβε τη γη αυτή δώρο από το Σκύθη βασιλιά Αγαήτη.⁵ Οι αρχαιολογικές έρευνες δεν επαληθεύουν καμία από τις δύο αυτές εκδοχές, καθώς υπάρχει χρονολογικό κενό μερικών δεκαετιών ανάμεσα στα υστερότερα μη ελληνικά ευρήματα και τα πρωιμότερα ευρήματα ελληνικής προέλευσης.

Ανάμεσα στα 580 και 560 π.Χ. ιδρύθηκαν πολλές [αποικίες](#) στις ακτές των στενών του Κερτς, οι οποίες εξελίχθηκαν σε πόλεις. Η σημαντικότερη πόλη στον ευρωπαϊκό Βόσπορο ήταν η [Θεοδοσία](#), επίσης αποικία των Μιλησίων. Οι Μιλήσιοι ίδρυσαν και τους [Κήπους](#) – μια πόλη στην απέναντι όχθη των στενών (ασιατικός Βόσπορος). Από κοινού αποικία των Μυτιληναίων και των Μιλησίων ήταν η [Ερμώνασσα](#), η οποία βρισκόταν κοντά στους Κήπους. Επιπλέον, κάποιες πόλεις ιδρύθηκαν είτε από το ίδιο το Παντικάπαιον είτε με τη συμμετοχή του.

Περίπου στα μέσα του 6ου αι. π.Χ., πρόσφυγες από την [Τέω](#) ίδρυσαν στην περιοχή τη [Φαναγορία](#), η οποία έμελλε να γίνει η πρωτεύουσα της ασιατικής πλευράς του μελλοντικού βασιλείου του Βοσπόρου.⁶ Κομβικό σημείο για τον ελληνικό αποικισμό αποτέλεσε η κατοίκηση και οικιστική εξέλιξη μιας μεγάλης αγροτικής έκτασης που υπήρξε η βάση για τη μετέπειτα εξέλιξη της χειροτεχνίας και του εμπορίου των πόλεων. Στα τέλη του 6ου αι. π.Χ., οι μικροί αγροτικοί οικισμοί έφτασαν τους 60. Έως τότε όλη η περιφέρεια του βασιλείου του Βοσπόρου ελεγχόταν λίγο ή πολύ από Έλληνες.

Όσον αφορά τις σχέσεις Ελλήνων και βαρβάρων στο Βόσπορο στα τέλη του 6ου με αρχές 5ου αι. π.Χ., υποστηρίζεται ότι οι ελληνικές πόλεις των δυτικών και βόρειων ακτών της Μαύρης θάλασσας υπέστησαν ισχυρή στρατιωτική και πολιτική πίεση από τους Σκύθες. Πιθανότατα η ενσωμάτωση των αποικιών του Βοσπόρου σε μια στρατιωτική και θρησκευτική συμμαχία αποτέλεσε αντίδραση στην πίεση αυτή. Της συμμαχίας ηγούνταν η δυναστεία των [Αρχαιανακτιδών](#).⁷

Η αρχαιολογική αποκατάσταση του αμυντικού συστήματος των τειχών της Τυριτάκης οδηγεί στο συμπέρασμα ότι, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ. η συμμαχία αυτή περιλάμβανε το Παντικάπαιον, το [Μυρμήκιον](#) και την [Τυριτάκη](#).⁸ Η συμμαχία αυτή λειτουργούσε ως βάση για την ενδυνάμωση της μακρόχρονης τυραννίας στο Παντικάπαιον και το Βόσπορο. Το Παντικάπαιον ήταν ήδη τυπική ελληνική πόλη με δικό της [νόμισμα](#). Η πρώτη γνωστή δυναστεία που κυβέρνησε την πόλη ήταν οι Αρχαιανακτίδες.

Στην πρώτη αναφορά του στην ιστορία του Βοσπόρου, ο Διόδωρος ο Σικελιώτης, ιστορικός του 1ου αι. π.Χ., παραδίδει ότι το 480 π.Χ. «οι Αρχαιανακτίδες, δυναστεία του Κιμμέριου Βοσπόρου, κυβέρνησαν την Ασία για 42 χρόνια. Κληρονόμος του θρόνου ήταν ο Σπάρτοκος, που κυβέρνησε επτά χρόνια».⁹ Η σύγχρονη ιστοριογραφία προσφέρει πλήθος διαφορετικών θεωριών σχετικά με το ποιοι ήταν οι Αρχαιανακτίδες, υπό ποιες συνθήκες ανέλαβαν εξουσία, ποιο ήταν το σύστημα διακυβέρνησής τους και η πολιτική τους δράση. Οι θεωρίες αυτές στηρίζονται σε υποθέσεις και συσχετισμούς με υστερότερες περιόδους. Πολλοί ιστορικοί ισχυρίζονται ότι οι Αρχαιανακτίδες ήταν μια οικογένεια ευγενών στο Παντικάπαιον, το οποίο ήταν και τόπος καταγωγής τους. Οι απόγονοι κάποιου Αρχαιάνακτος, οι οποίοι ασκούσαν εξουσία στο Παντικάπαιον, αρχικά υπέταξαν το βορειοδυτικό τμήμα της χερσονήσου του Κερτς και στη συνέχεια, το 480 π.Χ., έπραξαν το ίδιο με κάποιους οικισμούς των ασιατικών ακτών του Βοσπόρου.

Κατά τα μέσα του 5ου αι. π.Χ., ανεγέρθηκε ναός του Απόλλωνα στην ακρόπολη του Παντικάπαιου. Ο [Απόλλωνας](#) ήταν η κύρια θεότητα της μητρόπολης του Παντικάπαιου, της Μιλήτου, η οποία είχε καταστραφεί νωρίτερα από τους Πέρσες. Η κατασκευή του ναού του Απόλλωνα στο Παντικάπαιον είχε σίγουρα σημαντικές πολιτικές προεκτάσεις. Η συμμαχία των πόλεων του Βοσπόρου είχε πιθανότατα τη μορφή αμφικτυονίας, δηλαδή θρησκευτικής και πολιτικής ένωσης. Δε θα μπορούσε να είναι τυχαίο ότι ακριβώς εκείνη την εποχή το Παντικάπαιον άρχισε να κόβει νόμισμα με την επιγραφή ΑΠ ΟΛ. Το γεγονός αυτό, μαζί με την ανέγερση του ναού, συνέβη κατά τα πρώτα χρόνια εξουσίας των Αρχαιανακτιδών. Τα στοιχεία αυτά συνηγορούν στο ότι τα δύο γεγονότα συνδέονται και σχετίζονται τόσο με τη δημιουργία της αμφικτυονίας του Βοσπόρου όσο και με την πρωτεύουσα του Παντικάπαιου.

Τα πρώτα μέλη της συμμαχίας αυτής ήταν πιθανότατα οι αποικίες του ίδιου του Παντικάπαιου, καθώς και κάποιοι μικροί οικισμοί άλλων μητροπόλεων. Οι σπουδαιότερες πόλεις της περιοχής παρέμειναν ανεξάρτητες, αλλά η νέα αυτή εδαφική ανακατάταξη απέδειξε την ισχύ της έναντι των μεμονωμένων πόλεων και αποτέλεσε έναυσμα για μελλοντικές ενσωματώσεις.

Στα τέλη του 6ου με αρχές του 5ου αι. π.Χ., οι κάτοικοι του Παντικάπαιου ίδρυσαν αρκετές νέες αποικίες στις ακτές της Αζοφικής θάλασσας και των στενών του Κερτς. Για την προστασία των νέων εδαφών ενισχύθηκαν τα παλαιά προσκυθικά τείχη. Τα [τείχη](#) αυτά εκτεινόταν από την Αζοφική θάλασσα μέχρι τη λίμνη Churubash, η οποία κατά την Αρχαιότητα υπήρξε θαλάσσιος κόλπος. Την ίδια εποχή στο Παντικάπαιον, το Μυρμήκιον και το [Πορθμίον](#) κατασκευάστηκαν οχυρωματικά τείχη. Οι ιστορικοί υποστηρίζουν ότι την άμυνα των πόλεων αυτών είχαν αναλάβει μισθοφόροι των Αρχαιανακτιδών. Η ισχύς των τελευταίων ενδυναμώνονταν από τους μισθοφόρους, και η θέση τους ενισχυόταν τόσο ώστε διασφαλιζόταν η κληρονομικότητα του αξιώματός τους.

Παρά τις επιτυχίες των Αρχαιανακτιδών στον πολιτικό και οικονομικό τομέα, το 438 π.Χ. έχασαν την εξουσία. Ο νέος ηγέτης καταγόταν από τη [Θράκη](#) (κρίνοντας από το όνομά του) και λεγόταν Σπάρτοκος ή Σπάρτακος. Πιθανόν υπήρξε ένας εκ των μισθοφόρων ή / και κυβερνήτης των Αρχαιανακτιδών. Το πραξικόπημα αυτό αποτέλεσε πιθανότατα απόρροια της προσωπικής του φιλοδοξίας. Σε αυτή τη θεωρία συνηγορεί ο χαρακτήρας της τυραννίας και της ισχύος του καθώς και η βραχεία διάρκεια της εξουσίας του. Εκείνος που κατάφερε να εδραιωθεί ως ηγεμόνας ήταν ο Σπάρτοκος Β΄, ο οποίος κυβέρνησε επί μακρόν και εξασφάλισε την εξουσία για τους διαδόχους του έως και 300 χρόνια μετά το πέρας της δικής του εξουσίας. Ο Σπάρτοκος και οι διάδοχοί του ευθύνονταν για κάποιες σημαντικές αλλαγές στο πολιτειακό / διοικητικό σύστημα του Βοσπόρου. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι ο Σπάρτοκος Β΄ εισήγαγε κάποιους νέους θεσμούς: κοινή υπηκοότητα και κοινή συνέλευση για τους κατοίκους του Βοσπόρου. Αυτό σημαίνει ότι το σύνολο των κατοίκων του βασιλείου έχαιραν ίσων οικονομικών δικαιωμάτων στο εύρος της περιφέρειάς του, αλλά και ίσων ευθυνών προς τον [τύραννο](#). Η τοπική υπηκοότητα εξακολουθούσε να ισχύει. Η εισαγωγή κοινής υπηκοότητας αναμφίβολα ενίσχυε την ενότητα του κράτους του Βοσπόρου και τον ίδιο τον τύραννο.

Η διαδοχή της εξουσίας των Σπαρτοκιδών και των επόμενων ηγεμόνων του Βοσπόρου, όπως αντανακλάται στο χρονολογικό πίνακα, έχει τεκμηριωθεί από τους ειδικούς μέσω επιγραφικών (επιγραφές προερχόμενες εντός και εκτός του βασιλείου του Βοσπόρου),¹⁰ νομισματικών (κάθε βασιλιάς έκοβε δικό του νόμισμα) και γραπτών (κείμενα αρχαίων συγγραφέων) πηγών.¹¹

Σώζεται πλήθος λεπτομερειών σχετικά με το βίο κάποιων ηγεμόνων που ήταν ιδιαίτερα γνωστοί στον αρχαίο κόσμο. Για κάποιους άλλους, πάλι, σώζονται μονάχα ονόματα. Οι γραπτές πηγές περιγράφουν με λεπτομέρεια μονάχα τη βασιλεία του Σατύρου Α΄, του Λεύκωνος Α΄, του Σπαρτόκου Γ΄ και του Παιρισάδη Α΄. Το ιστορικό έργο του Διοδώρου περιέχει γενικές πληροφορίες για τη χρονολόγηση της βασιλείας τους.¹² Ο Στράβων επίσης αναφέρεται εν συντομία στη βασιλεία τους.¹³

Οι Σπαρτοκίδες υπήρξαν οι πρώτοι που έφεραν εις πέρας δραστική εξωτερική πολιτική. Οι οικονομικές επαφές μεταξύ των Ελλήνων και του τοπικού πληθυσμού αυξήθηκαν, γεγονός που ενίσχυσε τις φιλικές πολιτικές επαφές. Οι πλούσιοι Σκυθές, Σινδοί και Μαιώτες κατάφεραν να εγκατασταθούν στις βοσπορικές πόλεις και υιοθέτησαν την ελληνική κουλτούρα, τη γλώσσα και τα έθιμα. Οι πλουσιότεροι [ταφικοί τύμβοι](#) Σκυθών ευγενών συγκεντρώνονται στα περίχωρα του Παντικάπαιου και χρονολογούνται κατά τον 5ο αι. π.Χ. Αυτό μαρτυρά το συμμαχικό χαρακτήρα των σκυθοβοσπορικών επαφών ήδη από τα

χρόνια του Σπαρτόκου Β΄. Το ίδιο ισχύει και για τους Σινδούς, οι οποίοι ήταν ενεργοί σύμμαχοι του ηγεμόνα του Βοσπόρου σε πολέμους ενάντια στα μαιωτικά φύλα.

Ο πρώτος ηγεμόνας του Βοσπόρου, για τη δράση του οποίου γνωρίζουμε πολλά, ήταν ο Σάτυρος Α΄. Κατά τη βασιλεία του, η πολιτειακή / διοικητική οργάνωση ενισχύεται, ενώ διευρύνονται τα σύνορα του βασιλείου. Όπως και οι παρελθόντες τύραννοι, έτσι και ο Σάτυρος ανέλαβε ο ίδιος το κράτος, τα στρατεύματα και την εξωτερική πολιτική. Οι στενότεροι συνεργάτες του ήταν συγγενείς του και οι αξιωματούχοι του αποκαλούνταν «φίλοι». Από τα χρόνια του Σατύρου οι βασιλείς του Βοσπόρου ξεκίνησαν να ορίζουν τους διοικητές των πόλεων και των οικισμών.

Ο Σάτυρος ενίσχυσε τις επαφές και με την Αθήνα, το σημαντικότερο οικονομικό κέντρο της Ελλάδας. Σύμφωνα με το Δημοσθένη, ο Σάτυρος απέκτησε μέχρι και αθηναϊκή υπηκοότητα για τη σπουδαία προσφορά του στην πόλη. Η προσφορά αυτή συνίσταται στην παραχώρηση δικαιωμάτων μη υπαγωγής στη φορολόγηση στους Αθηναίους εμπόρους στο λιμάνι του Παντικαπαίου. Το κέρδος από τις επαφές αυτές ήταν τόσο προφανές, ώστε κάποιοι Αθηναίοι έστελναν τα παιδιά τους στο Σάτυρο για να βελτιώσουν την οικονομική τους κατάσταση, η οποία είχε περιέλθει σε κρίση εξαιτίας του Πελοποννησιακού πολέμου (431-404 π.Χ.). Από την πλευρά του, ο Σάτυρος έστελνε στην Αθήνα εμπορικούς απεσταλμένους και δημιούργησε εκεί σημαντική διπλωματική αντιπροσωπεία.

Από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ., οι Σπαρτοκίδες ακολούθησαν επεκτατική πολιτική. Το πρώτο θύμα της στάσης αυτής υπήρξε η ελληνική πόλη του [Νυμφαίου](#), η οποία βρίσκεται νότια του Παντικαπαίου και αποτελούσε μέλος της Αθηναϊκής Συμμαχίας. Η πόλη ενσωματώθηκε στο βασίλειο του Βοσπόρου ως αποτέλεσμα της πολεμικής δραστηριότητας κατά τη βασιλεία του Σατύρου Α΄ (410/405 π.Χ.). Η Θεοδοσία, ελληνική πόλη στα νοτιοανατολικά της Κριμαίας που είχε στρατηγική σημασία λόγω του λιμένα της, ο οποίος, καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου δεν έπιανε πάγο, αποτέλεσε τον επόμενο στόχο της επεκτατικής πολιτικής των Σπαρτοκιδών. Οι αρχαίοι συγγραφείς αναφέρουν ότι ο αγώνας για τη Θεοδοσία ήταν μακρύς και επίπονος. Τη Θεοδοσία ενίσχυε η [Ηράκλεια Ποντική](#), ενώ η πόλη περιβαλλόταν από ισχυρά τείχη.¹⁴ Ο Σάτυρος Α΄ χάθηκε κατά την πολιορκία της Θεοδοσίας.¹⁵ Πιθανότατα ο γιος του, ο Λεύκων Α΄, κατόρθωσε να ενσωματώσει τη Θεοδοσία στο βασίλειο του Βοσπόρου, καθώς στον επίσημο τίτλο του –γνωστό από τις επιγραφές– υπονοείται η υποταγή της Θεοδοσίας («άρχων του Βοσπόρου και της Θεοδοσίας»). Προκειμένου να προστατευτεί η χώρα από τους πολεμοχαρείς κατοίκους της κριμαϊκής στέπας, στις αρχές του 4ου αι. π.Χ., οι ηγεμόνες του Βοσπόρου δημιούργησαν ένα σύστημα προστατευτικών αναχωμάτων, που εκτείνονταν από το βορρά στο νότο στα δυτικά των παράκτιων πόλεων (όπως λ.χ. το ανάχωμα Uzunglar).

Κατά τη βασιλεία του Σατύρου Α΄ και του Λεύκωνος Α΄, η επικράτεια του βοσπορικού βασιλείου επεκτάθηκε και προς ανατολάς. Κάποιοι ιστορικοί πιθανολογούν ότι ακόμα και οι μεγάλες ελληνικές πόλεις του ασιατικού Βοσπόρου (όπως η Φαναγορία και ο Σινδικός Λιμνί) ενσωματώθηκαν με τη βία στο βασίλειο του Βοσπόρου. Η επόμενη αποστολή αφορούσε την υποδούλωση των τοπικών σινδικών και μαιωτικών φυλών της χερσονήσου του Ταμάν και των ανατολικών ακτών της Αζοφικής θάλασσας. Κατόπιν επίπονων διπλωματικών και στρατιωτικών προσπαθειών, η Σινδική ενσωματώθηκε στο βασίλειο του Βοσπόρου. Παρ' όλα αυτά, η Σινδική είχε εξελληνιστεί πλήρως ήδη κατά τον 5ο αι. π.Χ., λόγω των στενών επαφών της με το Βόσπορο. Αργότερα υποδουλώθηκαν και προσαρτήθηκαν στο βασίλειο του Βοσπόρου και άλλες μαιωτικές φυλές. Έτσι, ο Λεύκων Α΄ υπήρξε ο πρώτος βασιλιάς που, εκτός από «άρχων του Βοσπόρου και της Θεοδοσίας», αποκαλούνταν «βασιλεύς των Σινδών, των Τορεατών, των Δανδαρίων και των Ψησών».¹⁶ Ο γιος του, ο Παιρισάδης Α΄, πρόσθεσε στον τίτλο του τα ονόματα των Θάτεων και των Δόσκων, ή αποκαλούνταν απλώς «βασιλεύς των Σινδών και των Μαιωτών».¹⁷ Ο Πολύαινος αναφέρει ένα επεισόδιο σχετικά με τον αγώνα του βασιλιά του Βοσπόρου Σατύρου Α΄ με το Σινδό βασιλιά Εκαταίο ενάντια στους Μαιώτες.¹⁸ Η αναφορά αυτή έχει ενδιαφέρον, καθώς ο γιος του Σατύρου Α΄ Γόργιππος, φτάνοντας στη Σινδική για να διευθετήσει κάποιες υποθέσεις, μετονόμασε το Σινδικό Λιμνί, την πρωτεύουσα της περιοχής, σε [Γοργυπία](#). Μια επιγραφή που βρέθηκε στο Βόσπορο αναφέρει ότι ο Παιρισάδης Α΄ ήταν ο «ηγέτης ολόκληρης της χώρας που εκτείνεται ανάμεσα στα άκρα της Ταυρικής και τα σύνορα με τη γη του Καυκάσου».¹⁹ Ο Δημοσθένης αναφέρεται στον πόλεμο ανάμεσα στον Παιρισάδη Α΄ και τους Σκύθες,²⁰ ενώ σύμφωνα με το Στράβωνα ο Παιρισάδης θεοποιήθηκε μετά θάνατον.²¹ Ο Παιρισάδης, η λατρεία του οποίου διήρκεσε στο Βόσπορο μέχρι και τους πρώτους αιώνες μετά Χριστόν, ετάφη στο βασιλικό τύμβο Tsarskij πλησίον του Παντικαπαίου.

Γύρω στο τρίτο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., το βασίλειο του Βοσπόρου είχε διαμορφώσει τα σύνορά του. Το βασίλειο καταλάμβανε μια έκταση περίπου 5.000 τ.χλμ. και αποτελούσε το μεγαλύτερο ελληνικό κράτος της εποχής μετά το σικελικό βασίλειο του Διονύσου. Περιλάμβανε περίπου 30 πόλεις και μεγάλους οικισμούς διαφορετικής υπόστασης και μια τεράστιας έκτασης γεωργική περιοχή. Το βασίλειο του Βοσπόρου διατήρησε το μέγεθος του ουσιαστικά μέχρι την ύστερη αρχαιότητα.

Η πολιτική, κοινωνική και οικονομική σταθερότητα, που βασιζόταν στα συμφέροντα όλων, και των κατοίκων των ελληνικών πόλεων και του πληθυσμού των βαρβαρικών φύλων, αποτελούσε αναγκαία προϋπόθεση για την οικονομική ευημερία του βασιλείου του Βοσπόρου και για την εμπορική του εξάπλωση στον ελληνικό κόσμο. Οι Έλληνες ρήτορες, όπως ο Λυσίας, ο Ισοκράτης και ο Δημοσθένης, αλλά και επιγραφές της Αθήνας και του Βοσπόρου, μαρτυρούν ότι μεγάλες ποσότητες [σιτηρών](#) αποστέλλονταν στην Αθήνα κατά τον 4ο αι. π.Χ. Από τον 5ο αι. π.Χ. οι ηγεμόνες του Βοσπόρου είχαν καλλιεργήσει φιλικές σχέσεις με την πόλη των Αθηνών. Για παράδειγμα, το 356 π.Χ., οι Σπαρτοκίδες, οι οποίοι έλεγχαν το σιτεμπόριο, έστειλαν στην Αθήνα περίπου 400.000 μεδίμνους (δηλαδή 16.380 τόνους) σιτηρών, όπως αναφέρει ο Δημοσθένης.²² Σύμφωνα με ένα τιμητικό ψήφισμα από την Ακρόπολη των Αθηνών, το 284 π.Χ. ο βασιλιάς του Βοσπόρου Σπάρτοκος Γ' είχε δωρίσει στους Αθηναίους 15.000 μεδίμνους (περίπου 590 τόνους) σιτηρών. Για την πράξη του αυτή, δύο χάλκινα αγάλματα ανεγέρθησαν προς τιμήν του στην αγορά και την Ακρόπολη των Αθηνών «κοντά στα αγάλματα των προγόνων του».²³ Η πόλη τίμησε το Λεύκωνα (όπως και τον πατέρα του, το Σάτυρο) με αθηναϊκή υπηκοότητα και του παραχώρησε περαιτέρω προνόμια.

Στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. οι πολίτες του Παντικάπαιου ίδρυσαν μια νέα πόλη στις εκβολές του Δούναβη, την οποία ονόμασαν [Τάναϊς](#). Σύμφωνα με το Στράβωνα, «η πόλη ιδρύθηκε από τους Έλληνες που έλεγχαν το Βόσπορο: αποτελούσε κοινό σημείο εμπορίου Ασιατών και Ευρωπαίων νομάδων, καθώς και όσων έπλεαν στη λίμνη από το Βόσπορο. Οι μεν εμπορεύονταν σκλάβους, τομάρια ζώων και όλα όσα μεταφέρουν συνήθως οι νομάδες, ενώ οι δε αντάλλαζαν ρουχισμό, κρασί και όσα ανήκουν στην πολιτισμένη ζωή».²⁴

Μετά το θάνατο του Παιρισάδη Α', το βασίλειο του Βοσπόρου περιήλθε σε μια περίοδο αναταραχών εξαιτίας των διενέξεων μεταξύ των γιων του, Σατύρου Β', Ευμήλου και Πρυτάνιδος. Ο Διόδωρος διηγείται λεπτομερώς όλη την περίοδο του αδελφοκτόνου αυτού πολέμου.²⁵ Ο Ευμήλος, ο οποίος επικράτησε σε αυτή τη διαμάχη, κυβέρνησε περίπου 5 χρόνια και υπήρξε ο τελευταίος ισχυρός και ένδοξος βασιλιάς του Βοσπόρου. Ένα από τα πλέον εξαιρετικά του κατορθώματα ήταν ο αγώνας του κατά της πειρατείας, γεγονός που τον κατέστησε διάσημο σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο. Ο Ευμήλος απελευθέρωσε τη Μαύρη θάλασσα από τις πειρατικές φυλές των Ταυρίων, των Ηνίοχων και των Αχαιών,²⁶ ενώ στήριξε και τις υπόλοιπες ποντικές πόλεις. Όταν ο Λυσίμαχος πολιόρκησε την πόλη της [Καλλάτιδος](#) το 313 π.Χ., ο Ευμήλος υποστήριξε τους εκδιωγμένους κατοίκους της προσφέροντάς τους γη στην περιφέρεια του βασιλείου του Βοσπόρου.²⁷ Σύμφωνα με τις πηγές, κανείς από τους επόμενους βασιλείς του Βοσπόρου δεν απόλαυσε τόσο μεγάλη φήμη για το έργο του.

Κατά τον 3ο και 2ο αι. π.Χ. παρατηρούνται πλέον κάποια σημάδια της οικονομικής και πολιτικής κρίσης στο Παντικάπαιον και το βασίλειο του Βοσπόρου. Την κρίση αυτή πιθανότατα επέφεραν δύο βασικοί παράγοντες. Από τη μία, η Αθήνα έπαψε να ενδιαφέρεται για το σιτεμπόριο με το Βόσπορο, ενώ σημασία απέκτησαν άλλες μορφές και είδη εμπορίου, όπως τα βοοειδή, τα αλιευτικά προϊόντα και το δουλεμπόριο. Στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. σταμάτησε και η κοπή χρυσών και αργυρών νομισμάτων στο Βόσπορο. Από την άλλη μεριά, η στρατιωτική δραστηριότητα των βαρβαρικών φυλών στις βόρειες ακτές της Μαύρης θάλασσας έγινε αισθητά εντονότερη. Τον καιρό εκείνο οι [Σαρμάτες](#) ενίσχυσαν την ηγεμονία τους στις στέπες, και οι Σκύθες εξωθήθηκαν στις στέπες της Κριμαίας, όπου εγκαθίδρυσαν το νέο τους βασίλειο κατά τον 3ο αι. π.Χ. Την ίδια εποχή οι Ασιάτες Σκύθες παρενοχλούσαν ολοένα και περισσότερο τη συνδική και μαιωτική περιφέρεια του βασιλείου του Βοσπόρου. Τα γεγονότα αυτά οδήγησαν στην κατάρρευση της δυναστείας των Σπαρτοκιδών και στην απώλεια της παντοδυναμίας τους στο Βόσπορο στα τέλη του 2ου αι. π.Χ.

Τα δραματικά αυτά γεγονότα συνέβησαν κατά τα χρόνια του βασιλιά του Πόντου Μιθριδάτη Στ'. Στα τέλη του 2ου αι. π.Χ., όταν οι Σκύθες της Κριμαίας ενίσχυσαν τις πιέσεις τους κατά της πόλης της [Χερσονήσου](#), ο Μιθριδάτης απέστειλε τα στρατεύματά του στην Κριμαία [υπό τη διοίκηση του Διοφάντου](#), ο οποίος το 110 π.Χ. κατατρόπωσε τους Σκύθες της

Κριμαίας και τον επόμενο χρόνο παρενέβη στα εσωτερικά ζητήματα του γειτονικού Βοσπόρου. Επικεφαλής της εξέγερσης των Σκυθών εκεί τέθηκε κάποιος Σαύμακος, ο οποίος σκότωσε το βασιλιά του Βοσπόρου Παιρισάδη Ε΄. Ο Διόφαντος κατέπνιξε την εξέγερση και συνένωσε το βασίλειο του Βοσπόρου με την αυτοκρατορία του Μιθριδάτη. Τα γεγονότα αυτά μας παραδίδονται από το τιμητικό ψήφισμα του Διοφάντου στη Χερσόνησο,²⁸ καθώς και από το Στράβωνα,²⁹ ο οποίος αναφέρει ότι λίγο πριν από το θάνατό του ο Παιρισάδης Ε΄ παρέδωσε με τη θέλησή του το βασίλειό του στο Μιθριδάτη. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε πιθανότατα την αιτία της σκυθικής εξέγερσης εναντίον του Παιρισάδη. Κατά τα επόμενα χρόνια, ο στρατηγός του Μιθριδάτη Νεοπτόλεμος διέλυσε τη συμμαχία του Σαυμάκου και των τοπικών βαρβαρικών φυλών σε δύο μάχες. Στη μία μάχη ενεπλάκη το ιππικό στα παγωμένα στενά του Κερτς, ενώ η άλλη ήταν μια ναυμαχία κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Αυτό ενίσχυσε τη θέση του Μιθριδάτη στο Παντικάπαιον.³⁰

Για μερικά χρόνια, το Παντικάπαιον, όπως και κάποιες άλλες πόλεις της Μαύρης θάλασσας οι οποίες ανήκαν πλέον στο βασίλειο Μιθριδάτη, βρίσκονταν σε οικονομική ακμή. Το 63 π.Χ., όμως, βρήκε το Παντικάπαιον μια τρομερή καταστροφή: ένας ισχυρός σεισμός κατέστρεψε την πόλη σχεδόν ολοσχερώς. Τη χρονιά εκείνη ο Μιθριδάτης αυτοκτόνησε στην ακρόπολη της πόλης λόγω της ατυχούς έκβασης των συγκρούσεών του με τους Ρωμαίους, καθώς και της προδοσίας κάποιων στενών συνεργατών του. Ο Αππιανός αφηγείται με λεπτομέρειες τις τελευταίες μέρες του Μιθριδάτη στην πόλη.

Προδίδοντας τον ίδιο του τον πατέρα, ο Φαρνάκης στέφθηκε βασιλιάς του Βοσπόρου το 63 π.Χ. φιλοδοξώντας να επεκτείνει τις κτήσεις του Μιθριδάτη. Το 48 π.Χ. εισέβαλε στην [Κολχίδα](#), την [Αρμενία](#) και τη Μικρά Ασία.³¹ Το 47 π.Χ., στη μάχη στην πόλη Ζήλα, ο [Καίσαρ](#) νίκησε το Φαρνάκη (μετά τη μάχη αυτή ο Καίσαρ απέστειλε μήνυμα στη Ρώμη όπου αναφέρει τα διάσημα λόγια “Veni, Vidi, Vici”, δηλαδή «ήλθα, είδα, νίκησα»³²). Ο Φαρνάκης δεσμεύτηκε να γίνει φίλος και σύμμαχος των Ρωμαίων και αφέθηκε ελεύθερος να επιστρέψει στο Βόσπορο, όπου όμως προδόθηκε: ο κυβερνήτης του εκεί, ο Άσανδρος, είχε σφετεριστεί την εξουσία στο Παντικάπαιον. Κατά τον αγώνα του ενάντια στον Άσανδρο ο Φαρνάκης πέθανε. Ο Άσανδρος παντρεύτηκε την κόρη του Φαρνάκη, η οποία λεγόταν Δύναμις, με σκοπό να νομιμοποιήσει την εξουσία του. Το 44 π.Χ. ο Άσανδρος έλαβε τον τίτλο του «μεγάλου βασιλέα» και ξεκίνησε μια νέα δυναστεία η οποία κυβέρνησε το Βόσπορο περισσότερο από 400 χρόνια. Ο Άσανδρος παρέμεινε στη βασιλεία περίπου 30 χρόνια. Τα χρόνια εκείνα παρατηρείται σταθεροποίηση της οικονομικής και πολιτικής κατάστασης του Παντικαπαίου, καθώς και των λοιπών πόλεων του βασιλείου του Βοσπόρου. Τα σύνορά του επεκτάθηκαν, κατασκευάστηκε ένα μεγάλο οχυρωματικό τείχος μήκους 65 χλμ. στην Κριμαία με πολλούς πύργους³³ και κόπηκαν χρυσά και χάλκινα νομίσματα. Σε ορισμένα από αυτά απεικονίζονταν σύμβολα των νικών του Ασανδρου στη θάλασσα.

Το 17 π.Χ. εμφανίστηκε ένας σφετεριστής ονόματι Σκριβόνιος προσποιούμενος τον εγγονό του Μιθριδάτη. Την ίδια περίοδο πέθανε ο Άσανδρος σε ηλικία 93 ετών, και ο Σκριβόνιος παντρεύτηκε τη χήρα του, τη Δύναμι. Σύντομα, όμως, οι κάτοικοι του Παντικαπαίου τον σκότωσαν. Το 14 π.Χ. ο Μάρκος Βιψάνιος Αγρίππας έστειλε στην πόλη το βασιλιά του Πόντου [Πολέμωνα](#), ο οποίος επίσης παντρεύτηκε τη Δύναμι και απέκτησε το στέμμα του Βοσπόρου. Η βασιλεία του, όμως, δεν κράτησε πολύ. Η Δύναμις διέκοψε τις σχέσεις της με τον Πολέμωνα και έφυγε από το Παντικάπαιον με τον Ασπυργό, το γιο που είχε αποκτήσει με τον Άσανδρο. Μέχρι το 8 π.Χ. ο Πολέμων αγωνιζόταν ενάντια στους απειθείς κατοίκους του Παντικαπαίου, κατέστρεψε την Τανάιδα καθώς και πολλές οχυρώσεις της ασιατικής πλευράς του Βοσπόρου, αλλά δολοφονήθηκε από τους εχθρούς του. Τελικά, βασιλιάς του Βοσπόρου έγινε ο Ασπυργός. Γνωρίζουμε ότι γύρω το 15/16 μ.Χ. επισκέφθηκε τη Ρώμη, όπου έλαβε από τον αυτοκράτορα [Τιβέριο](#) επιβεβαίωση της ισχύος του. Από τα χρόνια αυτά και έπειτα, εκτός του επισήμου τίτλου «μέγας βασιλεύς», ο Ασπυργός πρόσθεσε στο όνομά του και τους τίτλους «φιλοκαίσαρ» και «φιλορωμαίος».³⁴

Πιθανότατα, όπως μαρτυρούν επιγραφικές και νομισματικές πηγές, στα χρόνια του Πολέμωνος Α΄ (14-9/8 π.Χ.) ή της βασίλισσας Δυνάμεως (9/8 π.Χ.-7/8 μ.Χ.) το Παντικάπαιον ονομάστηκε Καισάρεια προς τιμήν του Αυγούστου ενώ η Φαναγορία Αγριπεία προ τιμήν του Αγρίππα.³⁵ Η εξάρτηση των βασιλείων του Βοσπόρου από τη Ρώμη δεν ήταν πάντα ισχυρή, όπως στην περίπτωση της βασιλείας του Μιθριδάτη Γ΄, γιου του Ασπυργού, ενώ αντίθετα σε κάποιες άλλες περιπτώσεις υπήρξε εξαιρετικά ισχυρή, όπως κατά τη βασιλεία του Κότους, αδελφού του Μιθριδάτη Γ΄, ο οποίος το 45/46 μ.Χ. εκθρόνισε το Μιθριδάτη με τη βοήθεια των ρωμαϊκών δυνάμεων υπό τους στρατηγούς Δίδιο Γάλλο και Γάιο Ιούλιο

Ακύλα.³⁶ Τόσο ο Κότυς όσο και οι επόμενοι βασιλείς έως τον 3ο αι. μ.Χ. απέκτησαν ρωμαϊκή υπηκοότητα και το όνομα «Τιβέριος Ιούλιος».³⁷ Ναοί και ιερά αφιερωμένα στους Ρωμαίους αυτοκράτορες ανεγέρθησαν τόσο στο Παντικάπαιον όσο και στις άλλες πόλεις του Βοσπόρου. Οι προσωπογραφίες τους κοσμούσαν τα χρυσά νομίσματα του βασιλείου του Βοσπόρου. Το ιππικό και το πεζικό του Βοσπόρου, τα οποία διατέθηκαν στο ρωμαϊκό στρατό, έλαβαν μέρος σε μάχες στη Συρία, την Παννονία, τη Δακία, τη Μικρά Ασία, καθώς και σε άλλες περιοχές της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Στις επιγραφές από το Βόσπορο υπάρχουν αναφορές σε ολοένα και περισσότερα ρωμαϊκά ονόματα.

Τα ίχνη της αυτονομίας της πόλης εξαφανίστηκαν εντελώς. Το κράτος παρουσίαζε πλέον τα χαρακτηριστικά μιας τυπικής ανατολικής μοναρχίας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι τέσσερις βασιλείς του Βοσπόρου είχαν το όνομα «Σαυρομάτης», γεγονός που μαρτυρά τους στενούς δεσμούς των Ελλήνων με τη [σαρματική](#) αριστοκρατία. Κάποια από τα υπόλοιπα ονόματα των βασιλέων του Βοσπόρου είναι επίσης τοπικής βαρβαρικής καταγωγής.

Παρά τις καταστροφές αυτές, κατά τους πρώτους αιώνες μετά Χριστόν το Παντικάπαιον δεν έχασε τη σημασία του ως πολιτική και οικονομική πρωτεύουσα του βασιλείου του Βοσπόρου. Αυτό το διάστημα ανεγέρθησαν κάποια μνημειώδη κτήρια. Τα πεζοδρόμια ανακαινίστηκαν επανειλημμένως ενώ οι πέτρινοι αναλημματικοί τοίχοι ανανεώθηκαν. Μάλιστα, κάποια από τα κτήρια που εμφανίστηκαν, οι [θέρμες](#), είναι χαρακτηριστικά του ρωμαϊκού τρόπου ζωής. Καθοριστικά, όμως, για την εμφάνιση της πόλης ήταν οι συνοικίες των τεχνιτών με τα εργαστήρια, τις δεξαμενές για το παστό ψάρι και τις οινοπαραγωγικές εγκαταστάσεις. Τον 1ο αι. μ.Χ. ξεκινά και η παραγωγή γυάλινων αντικειμένων. Το ξένο εμπόριο διενεργούνταν κυρίως με τις πόλεις της Μαύρης θάλασσας: τη Σινώπη, την Άμισο, την [Άμαστρι](#) και την Ηράκλεια.

Μετά την εισβολή των Γότθων (250-270), η οποία εξανάγκασε τους κατοίκους του Βοσπόρου να τους παρέχουν το στόλο τους για τις ναυτικές τους εκστρατείες ενάντια στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, το Παντικάπαιον έπεσε σε παρακμή. Η κτηνοτροφία έγινε πλέον η βασικότερη απασχόληση των κατοίκων της πόλης. Ο τελευταίος βασιλιάς του Βοσπόρου ήταν ο Ρεσκούπορις Ε΄, η βασιλεία του οποίου άρχισε το 323. Έκοψε το δικό του νόμισμα και κατασκεύασε νέα αμυντικά τείχη γύρω από το Παντικάπαιον.

Στα τέλη του 4ου αιώνα οι [Ούννοι](#) εισέβαλαν στα εδάφη του Βοσπόρου και το Παντικάπαιον έφτασε στο χείλος της καταστροφής. Η ακρόπολη εγκαταλείφθηκε, κάποια κτήρια κάηκαν ολοσχερώς, κάποια εγκαταλείφθηκαν από τους κατοίκους τους και σταδιακά ερημώθηκαν. Η ζωή μετακινήθηκε προς την περιοχή του λιμένα, όπου δημιουργήθηκε μια μικρή πόλη η οποία ονομάστηκε Βόσπορος.

5. Οικονομία

Ήδη από τον καιρό των Αρχαιανακτιδών, το Παντικάπαιον και άλλες πόλεις του βασιλείου του Βοσπόρου γνώρισαν οικονομική άνοδο. Νέες πόλεις ιδρύθηκαν και αυξήθηκε ο αριθμός των αγροτικών οικισμών. Στην ίδια την πόλη ολόκληρες περιοχές και δρόμοι επανασχεδιάστηκαν, ενώ εμφανίστηκαν εργαστήρια και ιερά. Το Παντικάπαιον ήταν περιτειχισμένο.

Η γεωργία ήταν κυρίαρχη στην οικονομική ζωή της πόλης. Το στάχυ σιταριού που απεικονίζεται στα νομίσματα του Παντικάπαιου (όπως και σε αυτά της Φαναγορίας και του Σινδικού Λιμένος) μαρτυρά το σημαντικό ρόλο που διαδραμάτιζε η γεωργία στη ζωή των Ελλήνων του Βοσπόρου. Οι Έλληνες παρήγαν κυρίως σιτάρι, κριθάρι και κεχρί. Από το Δημοσθένη³⁸ πληροφορούμαστε ότι οι Σπαρτοκίδες, στους οποίους συγκεντρωνόταν το σύνολο της εμπορικής δραστηριότητας, παρέδωσαν στην Αθήνα 400.000 μεδίμνους (16.380 τόνους) σιτηρών μόνο μέσα στο 356 π.Χ. Το αθηναϊκό κράτος παραχώρησε στο Λεύκωνα και τον πατέρα του, το Σάτυρο, αθηναϊκή υπηκοότητα καθώς και διάφορα δικαιώματα. Σε ένα τιμητικό ψήφισμα από την ακρόπολη των Αθηνών αναφέρεται ότι το 284 π.Χ. ο βασιλιάς του Βοσπόρου Σπάρτοκος Γ΄ δώρισε στους Αθηναίους 15.000 μεδίμνους σιτηρών (590 τόνοι), και, προς τιμήν του, οι Αθηναίοι ανέγειραν 2 χάλκινα αγάλματα στην αγορά και την ακρόπολη της πόλης «κοντά στα αγάλματα των προγόνων του».³⁹

Ο Βόσπορος παρήγε και άλλα αγαθά: [ψάρια](#), μαλλί, δέρματα ζώων, κτηνοτροφικά προϊόντα, εξήγε δούλους, ενώ εισήγε κρασί, ελιές, χειροποίητα αντικείμενα αλλά και είδη πολυτελείας.⁴⁰ Πολλοί άρχοντες επέτρεψαν σε ξένους εμπόρους το

δικαίωμα εισαγωγής εμπορευμάτων χωρίς δασμούς. Κατά τη βασιλεία του Λεύκωνος Α΄ μόνο, οι σχετικές επιγραφές αναφέρονται σε επαφές του Βοσπόρου με την Αθήνα, τη [Χίο](#), την Αρκαδία, τη [Μυτιλήνη](#), τη Σινώπη, την Ηράκλεια Ποντική, τη Χερσόνησο, την [Παφλαγονία](#), τις Συρακούσες και άλλες ελληνικές πόλεις.

Στο Παντικάπαιον, όπως και σε άλλες πόλεις του βασιλείου του Βοσπόρου, αναπτύχθηκαν διάφορες τέχνες, και ειδικά η [κεραμική](#) για τις ανάγκες της γεωργίας. Η παραγωγή κεραμικών εξελίχθηκε σε επικερδή ενασχόληση. Όπως φαίνεται από τα σφραγίσματά τους, ακόμα και τα μέλη της βασιλικής οικογένειας λάμβαναν μέρος στην παραγωγή τους. Η μεταλλοτεχνία, η οποία ήταν συνδεδεμένη με τα στρατεύματα, αναπτύχθηκε επίσης, όπως μαρτυρά το εργαστήριο κατασκευής όπλων που ήρθε στο φως στο Παντικάπαιον. Αξίζει να αναφέρει κανείς ότι οι αιχμές βελών από αυτό το εργαστήριο μοιάζουν με σκυθικές. Πολλοί άλλοι τύποι όπλων που βρέθηκαν στις πόλεις και τα νεκροταφεία του Βοσπόρου έχουν ομοιότητες με τα τοπικά όπλα, ιδιαίτερες με τα σκυθικά.

Η παραγωγή κοσμημάτων ήταν εξαιρετικά σημαντική στο Παντικάπαιον. Οι ντόπιοι Έλληνες τεχνίτες, οι οποίοι προμήθευαν όχι μόνο τους Έλληνες αλλά και τη βαρβαρική αριστοκρατία, κατασκεύαζαν είδη πολυτελείας από χρυσό, άργυρο και ήλεκτρο εξαιρετικής ποιότητας.

Μια ιδιαίτερα σημαντική δραστηριότητα των κατοίκων του Βοσπόρου ήταν η αλιεία. Κάποιες σειρές βοσπορικών νομισμάτων απεικονίζουν τον οξύρρυγχο. Οι ανασκαφές έφεραν στο φως πολλά ψαροκόκαλα, αλιευτικά εργαλεία και δεξαμενές για το πάστωμα των ψαριών. Η αλιεία και η εξαγωγή των ψαριών (κυρίως του οξύρρυγχου), πρωτίστως στην Ελλάδα και αργότερα στη Ρώμη, όπου τα ψάρια του Βοσπόρου θεωρούνταν εξαιρετικά, αποτελούσαν σημαντική δραστηριότητα. Επιπλέον, σε μεγάλες ποσότητες αλιευόταν η ρέγκα του Κερτς καθώς και άλλα είδη.

Από τον 4ο αιώνα αναπτύχθηκε η αμπελοργία και η οινοποιία και το κρασί σύντομα εξελίχθηκε σε εμπορεύσιμο αγαθό. Οι μηλιές, οι αχλαδιές, οι ροδιές, οι δαμασκηγιές και οι κερασιές καλλιεργούνταν επίσης.

Ως κάτοικοι της πρωτεύουσας και της έδρας του βασιλιά, οι πολίτες του Παντικαπαίου απολάμβαναν κάποια οικονομικά προνόμια – αρχικά ατέλεια στους δασμούς και αργότερα στους φόρους περιουσίας. Η πόλη έκοψε νόμισμα. Τα πρώτα χρυσά νομίσματα του Παντικαπαίου κόπηκαν στα χρόνια της βασιλείας του Λεύκωνος Α΄ και σύντομα έγιναν το μέσο συναλλαγής εντός του βασιλείου του Βοσπόρου.

Επίσης, γνωρίζουμε ότι οι βασιλείς του Βοσπόρου είχαν δικό τους στρατιωτικό και εμπορικό στόλο. Για το λόγο αυτό, ο Λεύκων και οι γιοι του κατασκεύασαν αποβάθρες στο ανατολικό τμήμα του λιμένα της πόλης, όπου μπορούσαν ταυτόχρονα να επισκευάζονται και να κατασκευάζονται 30 πλοία.⁴¹ Ένας άρχοντας του Βοσπόρου είχε στη διάθεσή του στρατό 4.000 μισθοφόρων.

6. Κοινωνική οργάνωση

Κατά τα πρώτα χρόνια της ύπαρξης ελληνικών αποικιών στην περιοχή, το πολίτευμα ήταν αριστοκρατική δημοκρατία, η οποία ήταν χαρακτηριστική και για την Ελλάδα εκείνη την εποχή. Στις μεγαλύτερες πόλεις του Βοσπόρου, όπως το Παντικάπαιον, η Ερμόνασσα και η Φαναγορία, πιθανότατα υπήρχε αυστηρότερη πολιτειακή οργάνωση, δηλαδή τυραννία. Προφανώς, η αντιπαράθεση με τους Σκύθες κατέστησε αναγκαία τη συνένωση των ελληνικών αποικιών σε αμφικτυονία και αργότερα σε τυραννία.

Όσον αφορά το χαρακτήρα της εξουσίας των Αρχαιανακτιδών, των Σπαρτοκιδών και των επόμενων βασιλέων, οι περισσότεροι αρχαίοι συγγραφείς τούς αποκαλούν «τυράννους». Περιστασιακά «βασιλείς» ή «δυναστείες». Οι βοσπορικές επιγραφές αναφέρουν ότι ο βασιλιάς του Βοσπόρου συχνά κυβερνούσε μαζί με τον αδερφό ή το γιο του, γεγονός που δικαιολογεί το λεγόμενο εταιρικό χαρακτήρα της βοσπορικής κυβέρνησης. Οι συγγενείς και αξιωματούχοι του βασιλιά, οι αποκαλούμενοι και «φίλοι», αντιπροσώπευαν το στενό κύκλο του τυράννου.

Ταυτόχρονα, οι ελληνικές πόλεις διατήρησαν κάποια στοιχεία της αυτονομίας τους καθώς και κάποια πολιτικά δικαιώματα. Ο Διόδωρος, ο οποίος εξιστορεί τον αδελφοκτόνο πόλεμο μεταξύ των γιων του Παιρισάδη Α', των Σατύρου Β', Ευμήλου και Πρυτάνιδος, αναφέρει ότι, μετά τη νίκη του Ευμήλου, «καθώς οι πολίτες κατάφεραν να ελέγξουν τα συναισθήματά τους για το φόνο από τον ίδιο το βασιλιά των συγγενών του, ο Εύμηλος συγκάλεσε τους πολίτες σε συνέλευση, έδωσε εξηγήσεις και επανέφερε το προηγούμενο καθεστώς διακυβέρνησης. Επιπλέον συναίνεσε στη διατήρηση της απαλλαγής των δασμών για τους κατοίκους του Βοσπόρου, την οποία είχαν εισαγάγει οι πρόγονοί του, και υποσχέθηκε να τους απαλλάξει από το φόρο αυτό, και ανέφερε πολλά ακόμα προκειμένου να κερδίσει τη εύνοια των κατοίκων».⁴² Από το απόσπασμα αυτό διαπιστώνει κανείς ότι, πέρα από την εξουσία του βασιλιά, στον Παντικάπαιον υπήρχε και βουλή.

Οι δούλοι της πόλης, όπως και όλοι οι δούλοι στον αρχαίο κόσμο, κατά τους πρώτους αιώνες μετά Χριστόν θεωρούνται πλέον ασύμφοροι. Αυτό αποτελεί και το λόγο για τον οποίο ολοένα και περισσότεροι δούλοι απελευθερώνονταν, παραμένοντας ωστόσο οικονομικά εξαρτημένοι από τους πρώην ιδιοκτήτες τους ή από τη θρησκευτική κοινότητα.

7. Θρησκεία

Ο κύριος προστάτης του Παντικάπαιου ήταν ο Απόλλων Ιατρός, στον οποίο ήταν αφιερωμένος ο κεντρικός ναός στην ακρόπολη της πόλης. Η λατρεία του Απόλλωνα τελούσε υπό την προστασία της δυναστείας των Σπαρτοκιδών. Λόγω του σημαντικού ρόλου που διαδραμάτιζε η γεωργία για την πόλη, δημοφιλείς ήταν επίσης οι λατρείες της [Δήμητρας](#) και του [Διονύσου](#). Στο Παντικάπαιον υπήρχαν ναοί της [Αρτέμιδος](#), της [Αφροδίτης](#), του [Ασκληπιού](#), της Δήμητρας, του [Άρη](#), του [Ηρακλή](#), καθώς και άλλων ελληνικών θεοτήτων. Κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο εμφανίστηκαν και ναοί αφιερωμένοι στους Ρωμαίους αυτοκράτορες. Σε αυτό συνηγορεί και η ανέγερση του ναού που ήταν αφιερωμένος στο βασιλιά του Βοσπόρου Ασπουργό, ο οποίος είχε αποθεωθεί όπως οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες. Ταυτόχρονα, στο Βόσπορο διείσδυσαν οι ανατολικές λατρείες. Λατρεύονταν η [Κυβέλη](#), ο [Μίθρας](#), ο [Άτις](#), ο [Μην](#), ο Σέραπις και η [Ίσις](#). Οι κάτοικοι του Παντικάπαιου ίδρυσαν θρησκευτικές ενώσεις (σύννοδος ή θίασος) που στόχο είχαν τη λατρεία μιας συγκεκριμένης θεότητας. Σύμφωνα με τις επιγραφικές μαρτυρίες, στο Παντικάπαιον υπήρχε μεγάλη ιουδαϊκή κοινότητα. Τα μέλη της ανέγειραν στήλες με αφιέρωση στον Ύψιστο Θεό.⁴³

Αργότερα, εμφανίστηκε η χριστιανική κοινότητα. Οι αρχιεπίσκοποι της συμμετείχαν στις οικουμενικές συνόδους, αρχής γενομένης από την [Α' Σύνοδο της Νίκαιας \(325\)](#).

8. Πολιτισμός

Οι κάτοικοι του Βοσπόρου ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα για την τέχνη. Στην πόλη υπήρχαν αρκετά κεραμικά εργαστήρια καθώς και εργαστήρια κοσμημάτων τα οποία ικανοποιούσαν τις ανάγκες τόσο των κατοίκων όσο και των γειτονικών βαρβαρικών πληθυσμών. Μάλιστα, το καλλιτεχνικό επίπεδο ήταν ιδιαίτερα υψηλό. Μια μαρμάρινη σαρκοφάγος του 1ου αι. μ.Χ., η οποία βρέθηκε στο Κερτς και φυλάσσεται στο Μουσείο Ερμιτάζ της Αγίας Πετρούπολης, απεικονίζει το εργαστήριο ενός ζωγράφου. Ο ζωγράφος στέκεται με το πινέλο του μπροστά σε ένα καβαλέτο. Στους τοίχους κρέμονται πορτρέτα ανδρών, γεγονός που μαρτυρά την ειδικότητα του καλλιτέχνη. Στον τοίχο μιας κρύπτης κοντά στο Παντικάπαιον, οι αρχαιολόγοι ανακάλυψαν μια τοιχογραφία της θεάς Δήμητρας υψηλής καλλιτεχνικής αξίας, καθώς και μία σκηνή από την αρπαγή της Κόρης-Περσεφόνης από τον Άδη.

Επίσης, τα κατάλοιπα των αρχιτεκτονικών λεπτομερειών, συχνά μαρμάρινων, και των τοιχογραφιών μαρτυρούν το υψηλό επίπεδο των δημιουργών. Στο Παντικάπαιον ανασκάφηκε επίσης ένα εργαστήριο όπου χυτεύονταν χάλκινα, καθώς και μαρμάρινα ή λίθινα αγάλματα. Οι ιστορικοί τέχνης αποδίδουν κάποια αγάλματα του Παντικάπαιου στις σχολές του Φειδία και του Σκόπα. Εξαιρετικής καλλιτεχνικής αξίας είναι επίσης ένα γλυπτό πορτρέτο του Μιθριδάτη Στ', το οποίο είναι λαμπρό δείγμα της [σχολής του Περγάμου](#). Οι ανάγλυφες ταφικές στήλες με τις αναπαραστάσεις νεκρών ήταν ευρύτατα διαδεδομένες. Μάλιστα, από τον 5ο αι. π.Χ. ξεκίνησε η παραγωγή πήλινων ειδωλίων.

Κάποιες από τις ιστορίες που κυκλοφορούσαν στην Αρχαιότητα και αφορούσαν τον Έλληνα κιθαρωδό Στρατόνικο

αναφέρουν ότι κάποια στιγμή επισκέφθηκε το Παντικάπαιον, όπου τον υποδέχτηκε θερμά ο βασιλιάς Παιρισάδης Α'.⁴⁴ Νωρίτερα, το Παντικάπαιον είχε επισκεφθεί άλλος ένας Έλληνας κιθαρωδός, ο Αριστόνικος. Οι αρχαιολόγοι επιβεβαιώνουν την ύπαρξη γυμνασίου και θεάτρου στην πόλη, και πολλά από τα ευρήματα σχετίζονται με το θέατρο (μάσκες, εισιτήρια εισόδου, στασίδια, πήλινα ειδώλια που αναπαριστούν ηθοποιούς, τοιχογραφίες μουσικών σε ταφικές κρύπτες, θραύσματα μουσικών οργάνων κ.λπ.).

Ανάμεσα στους κατοίκους του Παντικαπαίου υπήρχαν ποιητές, οι οποίοι συνέγραφαν τα κείμενα που βρέθηκαν στις ταφικές και τιμητικές στήλες,⁴⁵ ενώ λάμβαναν μέρος και σε ποιητικούς αγώνες. Επίσης, στο Παντικάπαιον υπήρχαν άνθρωποι που ασχολούνταν με τη φιλοσοφία: ο Σφαίρος από το Βόσπορο ήταν διάσημος φιλόσοφος, μαθητής του Ζήνωνος και πολιτικός σύμβουλος του Σπαρτιάτη βασιλιά Κλεομένη.⁴⁶ Γνωστός επίσης είναι και ο ποιητικός επιτάφιος προς τιμήν του τοπικού φιλοσόφου Εκαταίου.⁴⁷ Ο Διόδωρος, περιγράφοντας το θάνατο του Παιρισάδη Α', χρησιμοποίησε το ιστορικό έργο άγνωστου συγγραφέα από το Βόσπορο.

Επίσης, κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, στο Παντικάπαιον διοργανώνονταν μονομαχίες.

9. Αστικός σχεδιασμός και αρχιτεκτονική

Οι αρχαιολογικές έρευνες στο Παντικάπαιον ξεκίνησαν στις αρχές του 19ου αιώνα, αλλά οι συστηματικές ανασκαφές διενεργούνται από το 1945 και εξής, αρχικά υπό τη διεύθυνση του καθηγητή V.B. Blavatskij. Το 1959 την ανασκαφή άρχισε να διευθύνει ο δρ I.D. Marchenko και τώρα ο δρ V.P. Tolstikov από το Μουσείο Καλών Τεχνών Πούσκιν της Μόσχας.

Οι αρχαιολογικές μελέτες έδειξαν ότι στην κορυφή του λόφου της πόλης υπήρχε μία ακρόπολη, εντός της οποίας είχαν ανεγερθεί ναοί και δημόσια κτήρια. Σύμφωνα με τους αρχαίους συγγραφείς αλλά και τις ανασκαφικές μαρτυρίες, εδώ βρισκόταν η κατοικία του βασιλιά Λεύκωνος Α'. Ολόκληρη η πόλη περιβαλλόταν από ισχυρά οχυρωματικά τείχη. Οι δομικοί λίθοι για τα δημόσια κτήρια εξορύσσονταν από το λατομείο που βρισκόταν στην πόλη (σύγχρονο Adzhimushkai). Στα περίχωρα της πόλης βρισκόταν στο νεκροταφείο, το οποίο όμως διέφερε από τις υπόλοιπες ελληνικές νεκροπόλεις. Εκτός από τους συνήθεις για την εποχή απλούς ενταφιασμούς, στο νεκροταφείο του Παντικαπαίου υπήρχε μια μακρά σειρά τύμβων η οποία εκτεινόταν από την πόλη έως τις στέπες κατά μήκος του δρόμου. Η πλέον αντιπροσωπευτική σειρά τύμβων βρίσκεται στη νότια πλευρά της πόλης και ονομάζεται Juz-Oba, δηλαδή «χίλιοι τύμβοι». Στους τύμβους αυτούς θάβονταν μέλη αριστοκρατικών οικογενειών αλλά και οι αρχηγοί των Σκύθων και των Μαιωτών. Σημαντικοί τύμβοι είναι οι Kul-Oba, Zolotoj (Χρυσός), Tsarskij (Βασιλικός), κάποιιοι εκ των οποίων περιείχαν πολυτελή κτερίσματα. Οι τύμβοι αυτοί αποτελούν αξιοθαύμαστα μνημεία ελληνικής ταφικής αρχιτεκτονικής.

1. Στέφ. Βυζ., βλ. λ. «Παντικάπαιον».

2. Αυτό αποτελεί άποψη που παραθέτει ο Στέφ. Βυζ., βλ. λ. «Παντικάπαιον».

3. Στράβ. 7.4.4· Πλίν., *ΦΙ*. 4.18· Αμμιαν. Μαρκ. 22.8.

4. Αθήν. 12.26.

5. Στέφ. Βυζ., βλ. λ. «Παντικάπαιον». Σχετικά με αυτή και με άλλες εκδοχές, βλ. Braund, D., "The myths of Panticapaeum: construction of colonial origins in the Black Sea region", στο Tsitskhladze, G.R. – Snodgrass, A.M. (επιμ.), *Greek Settlements in the Eastern Mediterranean and the Black Sea* (BAR International Series 1062, Oxford 2002), σελ. 73-80.

6. Στράβ. 11.2.10.

7. Vinogradov, J.G., "Die historische Entwicklung der Poleis des nördlichen Schwarzmeergebiets im 5. Jh. v. Chr.", *Chiron* 10 (1980), σελ. 64 κ.ε.· Shelov-Kovedjajev, F.V., "Istorija Bospora v VI-IV vv. do n.e.", *Drevnejshije gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovanija. 1984 god*

(Moscow 1985), σελ. 65-78.

8. Tolstikov, V.P., “K probleme obrazovaniija Bosporskogo gosudarstva (Opyt rekonstruktsii voenno-politicheskoi situatsii na Bospore v kontse VI – pervoj polovine V v. do n.e.)”, *Vestnik drevnej istorii* 3 (1984) σελ. 38-48.

9. Διόδ. Σ. 12.31.1.

10. Δημοσιευμένα στο *Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae* I, II, IV (I2, 1916), Latyschev, B. (επιμ.) (Petropoli 1885-1901), επίσης *IPE; Corpus inscriptionum Regni Bosporani* (Moscow – Leningrad 1965), επίσης *CIRB*.

11. Διόδ. Σ. 12.31.1· 12.36.1· 14.93.1· 15.52.10· 16.31.6· 20.22 κ.α.

12. Διόδ. Σ. 12.31.1· 12.36.1· 14.93.1· 15.52.10· 16.31.6· 20.22 κ.α.

13. Στράβ. 7.4.4.

14. Πολύαιν. 5.23· 6.9.3-4.

15. Δημ. 20.33.

16. Βλ. *CIRB* 6, 1037, 1038.

17. *CIRB* 9-11, 971, 972, 1015, 1039, 1040.

18. *CIRB* 9-11, 971, 972, 1015, 1039, 1040.

19. *CIRB* 113.

20. Δημ. 34.8.

21. Δημ. 34.8.

22. Δημ., *Κατά Λεπτίνου* 31-32.

23. *IG* II² 653.

24. Στράβ. 11.2.3.

25. Διόδ. Σ. 20.22-24.

26. Διόδ. Σ. 20.25.

27. Διόδ. Σ. 20.25.

28. *IPE* I² 352.

29. Στράβ. 7.4.4.

30. Στράβ. 7.3.18.

31. Για την τύχη του Φαρνάκη βλ. Δίων Κ. 42.45-48.
32. Σουητ., *Καίσαρ* 37.2.
33. Στράβ. 7.4.6.
34. *CIRB* 39, 40, 985.
35. *CIRB* 979, 982, 983 για το δήμο των Αγριππέων. Επίσης 1051. Για τα νομίσματα, Anohin, V.A., *Monetnoje delo Bospora* (Kiev 1986), σελ. 151. Το ζήτημα παρουσιάζεται με λεπτομέρειες στο Podossinov, A.V., "Über die Namen der bosporanischen Städte *Pantikapaion (Panticapaeum)* und *Phanagoria* in den ersten nachchristlichen Jahrhunderten", στο Avram, A. – Babeş, M.(επιμ.), *Civilisation grecque et cultures antiques péripétriques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire* (Bucarest 2000), σελ. 150-158.
36. Tac., *Annal.* 12.15-21.
37. *CIRB* 33, 34 κ.α.
38. Δημ., *Κατά Λεπτίνου* 31-32.
39. *IG* II² 653.
40. Βλ. Πολύβ. 4.38.4-5.
41. Βλ. Στράβ. 7.4.4.
42. Διόδ. Σ. 20.24.
43. *CIRB* 70-73, 1231 κ.α.
44. Αθήν. 349 d.
45. *CIRB* 113-151.
46. Βλ. Διογ. Λ. 7.6· Πλούτ., *Κλεομ.* 2.11.
47. *CIRB* 121.

Βιβλιογραφία :

	Minns E.H. , <i>Scythians and Greeks. A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus</i> , Cambridge 1913
	Gajdukevič V.F. , <i>Das Bosporanische Reich</i> , Berlin – Amsterdam 1971
	Шелов-Коведяев В.Ф. , "История Боспора в VI-IV вв. до н.э.", <i>Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования</i> , Москва 1985, 90-114
	Анохин В.А. , <i>История Боспора Киммерийского</i> , Киев 1999

	Blavatskij V.D. , "Arhaicheskij Bospor", <i>Materialy I issledovanija po arheologii SSSR</i> , 33, 1954, 7-44
	Hind J. , "The Bosporan Kingdom", <i>САH</i> 6, 2, 1994, 476-511
	Каллистов Д. П. , <i>Ocherki po istorii Severnogo Prichernomorja antichnoj epohi</i> , Leningrad 1949
	Molev E.A. , <i>Politicheskaja istorija Bospora VI-IV vv. do n.e.</i> , Nizhnij Novgorod 1997
	Podossinov A.V. , "Am Rande der griechischen Oikumene: Geschichte des Bosporanischen Reiches", Fornasier, J. – Böttger, B. (eds), <i>Das Bosporanische Reich: Der Nordosten des Schwarzen Meeres in der Antike</i> , Mainz am Rhein 2002, 21-38
	Rostovtzeff M. , <i>Skythien und der Bosporus</i> , Berlin 1931
	Толстиков В.П. , "К проблеме образования Боспорского государства (Опыт реконструкции военно-политической ситуации на Боспоре в конце VI — первой половине V в. до н. э.)", <i>ВДИ</i> , 3, 1984, 24-48
	Noonan T.S. , "The Origin of the Greek Colony at Panticapaeum", <i>AJA</i> , 77, 1973, 77-81
	Anohin V.A. , <i>Monetnoje delo Bospora</i> , Kiew 1986
	Podossinov A.V. , "Über die Namen der bosporanischen Städte Pantikapaion (Panticapaeum) und Phanagoria in den ersten nachchristlichen Jahrhunderten", Avram, A. – Babeş, M. (eds), <i>Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire</i> , Bucarest 2000, 150-158
	Rostovtzeff M. , "The Bosporan Kingdom", <i>САH</i> 2, 2, 1954, 561-588
	Blavatskij V.D. , <i>Pantikapej: Ocherki istorii stolitsy Bospora</i> , Moscow 1964
	Bolgov N.N. , <i>Zakat antichnogo Bospora: Ocherki istorii Bosporskogo gosudarstva pozdneantichnogo vremeni (IV-V vv.)</i> , Belgorod 1996
	Braund D. , "The myths of Panticapaeum: construction of colonial origins in the Black Sea region.", Tsitkskhladze, G.R. – Snodgrass A.M. (eds), <i>Greek Settlements in the Eastern Mediterranean and the Black Sea</i> , Oxford 2002, BAR International Series 1062, 73-80
	Diehl E. , "Pantikapaion", <i>RE</i> 36.2, Stuttgart 1949, 780-825
	Marchenko I. D. , <i>Gorod Pantikapej</i> , Simferopol 1974
	Molev E.A. , <i>Bospor v period ellinizma</i> , Nizhnij Novgorod 1994
	Tolstikov V.P. , "Pantikapaion: Ein archäologisches Porträt der Hauptstadt des Kimmerischen Bosporus", Fornasier, J. – Böttger, B. (eds), <i>Das Bosporanische Reich: Der Nordosten des Schwarzen Meeres in der Antike</i> , Mainz am Rhein 2002, 39-58
	Tolstikov V.P. , "Rannij Bospor v svete novyh arheologicheskikh issledovanij", <i>Drevnosti Bospora</i> , 4, 2001, 385-426

Δικτυογραφία :

Bosporos and Chersonesos in the 4th-2nd centuries BC

http://www.pontos.dk/publications/books/bss-1-files/BSS1_17_Molev.pdf

Stater of Panticapaeum

http://www.hermitagemuseum.org/html_En/03/hm3_7_1_1d.html

Γλωσσάριο :

θήρμες, οι

Μεγάλα συγκροτήματα λουτρών της Ρωμαϊκής περιόδου. Διαθέτουν τους τρεις κύριους χώρους λούσεως, τον ψυχρό (frigidarium), το χλιαρό (tepidarium) και το θερμό (caldarium), και πλήθος άλλων βοηθητικών δωματίων. Αποτελούν ταυτόχρονα χώρο συγκεντρώσεων και συχνά συνδυάζονται με κτήρια φυσικής αγωγής (γυμνάσια, παλαιστρες). Ο όρος στη συνέχεια αφορούσε λουτρά γενικώς ή και αμιγώς θερμά (ιαματικά) λουτρά εγκατεστημένα σε φυσικές πηγές, αλλά και τις ίδιες τις φυσικές θερμές πηγές.

τύραννος, ο

Αρχικά ο όρος σήμαινε τον ευγενικής καταγωγής ανώτατο άρχοντα. Στη συνέχεια όμως δήλωνε το σφετεριστή της εξουσίας και αυτόν που διακυβερνούσε με απόλυτο τρόπο, αποσκοπώντας φαινομενικά στην ευημερία του λαού.

Πηγές

Στέφανος Βυζάντιος, *Εθνικά*, βλ. λ. «Παντικάπαιον».

Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.3.18, 7.4.4-6, 11.2.3-10.

Plinius Secundus, *Naturalis Historia* 4.18.

Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* 22.8.

Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη* 12.31.1, 12. 36. 1, 14. 93. 1, 15. 52. 10, 16. 31. 6, 20. 22-25.

Πολύαινος, *Στρατηγήματα*, 5. 23, 6. 9. 3-4.

Δημοσθένης, *Περί ατελείας προς Λεπτίνην* 31-32, 34.8.

Dio Cassius, *Roman History* 42.45-58.

Suetonius, *Caesar* 37.2.

Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 349 δ.

Tacitus, *Annales* 12.15-21.

Πλούταρχος, *Κλεομένης* 2.11.

Διογένης Λαέρτιος, *Βιοί Φιλοσόφων* 7.6.

Πολύβιος, *Ιστορίαι*, 4.38. 4-5.

Παραθέματα

Αππιανός, *Μιθριδατικά*, 107-111 για το θάνατο του βασιλιά του Πόντου Μιθριδάτη ΣΤ' στο Παντικάπαιον (στα αγγλικά)

[107] King (Mithridates VI Eupator of Pontus) had completed his circuit of the Euxine and occupied Panticapaeum, a European market town at the outlet of that sea...

[108] When he had recovered from his illness and his army was collected (it consisted of sixty picked cohorts of 6,000 men each and a great multitude of other troops, besides ships and strongholds that had been captured by his generals while he was sick) he sent a part of it across the strait to Phanagoria, another trading place at the mouth of the sea, in order to possess himself of the passage on either side while Pompey was still in Syria. Castor of Phanagoria, who had once been maltreated by Trypho, the king's eunuch, fell upon the latter as he was entering the town, killed him, and summoned the citizens to revolt. Although the citadel was already held by Artaphernes and other sons of Mithridates, the inhabitants piled wood around it and set it on fire, in consequence of which Artaphernes, Darius, Xerxes, and Oxathres, sons, and Eupatra, a daughter, of Mithridates, in fear of the fire, surrendered themselves and were led into captivity. Of these Artaphernes alone was about forty years of age; the others were handsome children. Cleopatra, another daughter, resisted. Her father, in admiration of her courageous spirit, sent a number of row-boats and rescued her. All the neighbouring castles that had been lately occupied by Mithridates now revolted from him in emulation of the Phanagoreans, namely, Chersonesus, Theodosia, Nymphaeum, and others around the Euxine which were well situated for purposes of war. Mithridates, observing these frequent defections, and having suspicions of the army itself, lest it should fail him because the service was compulsory and the taxes very heavy, and because soldiers always lack confidence in unlucky commanders, sent some of his daughters in charge of eunuchs to be married to the Scythian princes, asking them at the same time to send him reinforcements as quickly as possible. Five hundred soldiers accompanied them from his own army. Soon after they left the presence of Mithridates they killed the eunuchs who were leading them (for they always hated these persons, who were all-powerful with Mithridates) and conducted the young women to Pompey.

[109] Although bereft of so many children and castles and of his whole kingdom, and in no way fit for war, and although he could not expect any aid from the Scythians, still no inferior position, none corresponding to his present misfortunes, even then found a place in his mind. He proposed to turn his course to the Gauls, whose friendship he had cultivated a long time for this purpose, and with them to invade Italy, hoping that many of the Italians themselves would join him on account of their hatred of the Romans... Filled with these ideas he was for hastening to the Gauls, but his soldiers, though the very bold enterprise might be attractive, were deterred chiefly by its magnitude, and by the long distance of the expedition in foreign territory, against men whom they could not overcome even in their own country. They thought also that Mithridates, in utter despair, wanted to end his life in a valiant and kingly way rather than in idleness. So they tolerated him and remained silent, for there was nothing mean or contemptible about him even in his misfortunes.

[110] While affairs were in this plight Pharnaces, the son whom he was most fond of and whom he had often designated as his successor, either alarmed about the expedition and the kingdom (for he still had hopes of pardon from the Romans, but reckoned that he should lose everything completely if his father should invade Italy), or spurred by other motives, formed a conspiracy against his father.

His fellow conspirators were captured and put to the torture, but Menophanes persuaded the king that it would not be seemly, just as he was starting on his expedition, to put to death the son who had been until then the dearest to him. People were liable to such turns, he said, in time of war, and when they came to an end things quieted down again. In this way Mithridates was persuaded to pardon his son, but the latter, still fearing his father's anger, and knowing that the army shrank from the expedition, went by night to the leading Roman deserters who were encamped very near the king, and by representing to them in its true light, and as they well knew it, the danger of their advancing against Italy, and by making them many promises if they would refuse to go, induced them to desert from his father.

After Pharnaces had persuaded them, he sent emissaries the same night to other camps near by and won them over. Early in the morning the first deserters raised a shout, and those next to them repeated it, and so on. Even the naval force joined in the cry, not all of them having been advised beforehand perhaps, but eager for a change, despising failure, and always ready to attach themselves to a new hope. Others, who were ignorant of the conspiracy, thought that all had been corrupted, and that if they remained alone they would be scorned by the majority, and so from fear and necessity rather than inclination joined in the shouting. Mithridates, being awakened by the noise, sent messengers out to inquire what the shouters wanted. The latter made no concealment, but said, "We want your son to be king; we want a young man instead of an old one who is ruled by eunuchs, the slayer of so many of his sons, his generals, and his friends."

[111] When [Mithridates] heard this he went out to reason with them. A part of his own guard then ran to join the deserters, but the latter refused to admit them unless they would do some irreparable deed as a proof of their fidelity, pointing at the same time to

Mithridates. So they hastened to kill his horse, for he himself had fled, and at the same time saluted Pharnaces as king, as though the rebels were already victorious, and one of them brought a broad papyrus leaf from a temple and crowned him with it in place of a diadem. The king saw these things from a high portico, and he sent messenger after messenger to Pharnaces asking permission to fly in safety. When none of his messengers returned, fearing lest he should be delivered up to the Romans, he praised the bodyguards and friends who had been faithful to him and sent them to the new king, but the army killed some of them under a misapprehension as they were approaching. Mithridates then took out some poison that he always carried next to his sword, and mixed it. There two of his daughters, who were still girls growing up together, named Mithridates and Nyssa, who had been betrothed to the kings of Egypt and of Cyprus, asked him to let them have some of the poison first, and insisted strenuously and prevented him from drinking it until they had taken some and swallowed it. The drug took effect on them at once; but upon Mithridates, although he walked around rapidly to hasten its action, it had no effect, because he had accustomed himself to other drugs by continually trying them as a means of protection against poisoners. These are still called the Mithridatic drugs. Seeing a certain Bituitus there, an officer of the Gauls, he said to him, "I have profited much from your right arm against my enemies. I shall profit from it most of all if you will kill me, and save from the danger of being led in a Roman triumph one who has been an autocrat so many years, and the ruler of so great a kingdom, but who is now unable to die by poison because, like a fool, he has fortified himself against the poison of others. Although I have kept watch and ward against all the poisons that one takes with his food, I have not provided against that domestic poison, always the most dangerous to kings, the treachery of army, children, and friends." Bituitus, thus appealed rendered the king the service that he desired.

Βοηθ. Κατάλογοι